

WANDA GRABOWSKA (1883-1957)

Nauczycielka, uczestniczka pracy niepodległościowej w okresie zaborów, działaczka społeczna i polityczna podczas I wojny światowej, w okresie międzywojennym, organizatorka tajnego nauczania podczas okupacji niemieckiej. Wanda Grabowska urodziła się 2.02.1883 r. w Kowlu na Wołyniu, w rodzinie urzędnika kolejowego. Ojciec Jan był pracownikiem Nadwiślańskiej Kolei Żelaznej. Matka, Konstancja pochodziła ze znanej i zasłużonej rodziny Psarskich z Piotrkowa Trybunalskiego.

Wanda Grabowska w 1899 r. ukończyła sześcioklasową prywatną pensję żeńską Leonii Rudzkiej w Warszawie. W rok później, po zdaniu egzaminów w Płocku, uzyskała uprawnienia nauczycielki domowej w dziedzinie arytmetyki, a w 1908 roku, po złożeniu egzaminu i wygłoszeniu wykładu próbnego w Piotrkowie Tryb. uprawnienia do nauczania języka polskiego. Początkowo uczyła w domu młodszego brata, a następnie zorganizowała w Mławie (gdzie wówczas mieszkali z rodzicami, ojciec był naczelnikiem stacji) tajny komplet. Należało do niego kilkoro dzieci kolejarzy, a nauka obejmowała program szkoły powszechnej oraz krzewienie czytelnictwa.

Po przeprowadzce do Lublina, gdzie ojciec otrzymał kolejne stanowisko, Grabowska podjęła pracę pedagogiczną w szkole Polskiej Macierzy Szkolnej.

Od jesieni 1907 r. związała się z Piotrkowem Trybunalskim, miastem rodzinnym matki. 1 września rozpoczęła pracę na siedmioklasowej pensji Henryki Domańskiej, od czasu strajku szkolnego zwanej Zakładem Naukowym Żeńskim. Grabowska pracowała tu - z krótkimi przerwami i mimo różnych zmian organizacyjnych - przez następne czterdzieści lat.

Na pracy w szkole nie kończyła się aktywność oświatowa W. Grabowskiej. W Piotrkowie uczyła na kursach dla analfabetów w Szkole Handlowej uzupełniającej. W kursach uczestniczyło wielu piotrkowskich rzemieślników. W tym czasie miejscowe działaczki społeczne: Biedrzycka, Malangiewiczówna i Czekalska zorganizowały Stowarzyszenie Polek Pracujących, które skupiało kobiety pracujące w rzemiośle i handlu. Grabowska prowadziła na kursach pod egidą stowarzyszenia pogadanki z zakresu historii ogólnej, historii i wiedzy o Polsce.

W 1909 r. W. Grabowska została wpisana, jako słuchacz nadzwyczajny, w poczet studentów Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Jak sama pisała, widziała swoje braki w przygotowaniu do wykonywania zawodu

nauczycielskiego, dlatego zdecydowała uzupełniać swoje wykształcenie. Jako studentka pracowała w Towarzystwie Szkoły Ludowej i z epidiaskopem wyruszała z pogadankami w teren, na wieś. Będąc na studiach wstąpiła do organizacji niepodległościowej "Znicz". W tym okresie Grabowska zetknęła się również z ruchem strzeleckim na terenie Krakowa. W 1910 r. władze austriackie zalegalizowały konspiracyjną działalność Związku Walki Czynnej, utworzonego przez K. Sosnkowskiego. W Krakowie powstało Towarzystwo "Strzelec", a we Lwowie "Związek Strzelecki". W. Grabowska wstąpiła do żeńskiej drużyny strzeleckiej. Po dwóch latach zmuszona była przerwać naukę, ponieważ sytuacja finansowa rodziny po śmierci ojca była nienajlepsza. Przez przysługą jej pracę pedagogiczną owocowały jednak wiadomości uzyskiwane podczas kontaktów, wykładów i egzaminów u takich autorytetów, jak Stanisław Kutrzeba, Franciszek Bujak, Wacław Tokarz, Wiktor Czermak, Julian Krzyżanowski.

Po powrocie do Piotrkowa Grabowska ponownie podjęła pracę w szkole H. Domańskiej, włączając się jednocześnie z właściwym sobie entuzjazmem i poświęceniem w nurt pracy społecznej. Została członkiem Tajnej Organizacji Nauczycielskiej TON. W okresie zimy 1910/1911, od jesieni do wiosny prowadziła wspólnie z nauczycielami piotrkowskimi w każdą niedzielę, bezpłatne pogadanki dla dzieci z zakresu historii, geografii i przyrody Polski. Mimo tego, że konspekty pogadarek należało corocznie przedstawiać władzom rosyjskim (w języku polskim i rosyjskim), udawało się po różnych tytułach przemycać treści patriotyczne. Za tę m.in. działalność otrzymała Odznakę "Za Walkę o Polską Szkołę" wręczoną w 25-lecie strajku szkolnego.

I wojna światowa w Piotrkowie Tryb. spowodowała szybką ewakuację rosyjskich władz zaborczych. 13.08.1914 r. Niemcy wkroczyli do miasta, następnie na krótko powrócili Rosjanie, by wkrótce znów ustąpić pola Niemcom. W listopadzie powrócili do miasta oddziały rosyjskie. Dopiero w grudniu nastąpiła względna stabilizacja, kiedy władzę okupacyjną w mieście ostatecznie objęli Austriacy. Od początku wojny Piotrków stał się ośrodkiem działalności stronnictw i organizacji obozu aktywistycznego, a w październiku 1914 r. wkroczyły do miasta oddziały Legionów Polskich, które na krótko wycofały się z miasta, by powrócić wraz z wojskiem austriackim w grudniu. W Piotrkowie ulokował się Departament Wojskowy Naczelnego Komitetu Narodowego (NKN), który nadzorował pobór rekruta do Legionów.

W takiej atmosferze zaktywizowała swoją działalność piotrkowskie środowisko kobiece, w którym jedną z czołowych ról grała Wanda Grabowska. Przede wszystkim została aktywną działaczką, a następnie sekretarzem Komitetu Narodowego w Piotrkowie. W mieście zorganizowano Uniwersytet Powszechny, który raz w tygodniu zapraszał na bezpłatne pogadanki z historii i literatury polskiej, w których jedną z prelegentek była Wanda Grabowska.

Od września 1914 r. rozwijały swoją działalność koła Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego założone przez Marię z Koplewskich Piłsudską. Koło piotrkowskie współorganizowała Grabowska, która została jego wiceprzewodniczącą. Była to - w pierwszym okresie działania - organizacja na wpół zakonspirowana. Liczyła początkowo 65 członkiń, które występowały pod pseudonimami. Zajmowały się zbiórką pieniędzy, szyły bieliznę dla legionistów. Szerszą działalność rozpoczęło Koło od stycznia 1915

roku, kiedy w mieście objęli władzę Austriacy. W 1916 r. wzrosła liczba członkiń do 159 osób, a w kole działało 17 sekcji, które zajmowały się przede wszystkim opieką nad żołnierzami w tym wysyłaniem paczek na front, prowadzeniem herbaciarni, gospody, pralni, opieką nad uciekinierami z obozu dla internowanych w Szczypiornie. Ponadto członkinie Ligi sprawowały opiekę nad rodzinami legionistów, prowadziły akcje agitacyjno-propagandową, pracę kulturalno-oświatową oraz zajmowały się zbiórką funduszy. W ramach akcji agitacyjnej Zarząd Koła Piotrkowskiego Ligi wystosował apel podpisany przez wiceprzewodniczącą W. Grabowską, zawierający wezwanie do kobiet polskich do pracy nad budową odradzającej się ojczyzny. Nawoływano w nim do zbierania funduszy na walkę o niepodległość, dostarczania wojsku polskiemu Legionom bielizny, odzieży, żywności, materiałów opatrunkowych, wzywano do opieki nad rodzinami żołnierzy, krzepienia ducha w społeczeństwie i szerzenia ideologii niepodległościowej przez wydawanie i rozprowadzanie pism, ulotek, wydawnictw, organizowanie obchodów rocznicowych, odczytów oraz prowadzenie pracy oświatowej. *Liga Kobiet rozwinęła na szeroką skalę kolportaż popularnych wydawnictw z zakresu literatury i historii... W dni targowe uruchamiałyśmy kramik z tymi wydawnictwami.* W 1915 r. Departament Wojskowy NKN skierował podziękowanie do rady Ligi za inicjatywę w pomocy dla żołnierzy Legionów.

W Piotrkowie odbywały się zjazdy Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego. I Ogólny Zjazd w 1915 r. organizowała Wanda Grabowska. Zjazd ten był przede wszystkim okazją do przeglądu sił kobiecych stojących w szeregach niepodległościowych.

W ramach działalności charytatywno-społecznej W. Grabowska w 1916 r. odwiedzała żołnierzy Rezerwowego Szpitala Stowarzyszenia Czerwonego Krzyża Oddział dla Legionów Polskich w Piotrkowie. Pełniła powinności pielęgniarki, pomagała prowadzić korespondencję, czytała książki. Oprócz tego brała udział w kursach organizowanych przez PSL dla chłopów, wyjeżdżając z pogadankami do okolicznych wsi.

Wanda Grabowska aktywnie uczestniczyła w organizowaniu obchodów rocznicowych na terenie Piotrkowa, m.in. 100 rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki oraz 125 rocznicy Konstytucji 3 Maja. Obchody te miały na celu podtrzymanie aktywności społeczeństwa na polu działalności prolegionowej, co dało konkretne wyniki w postaci zgłoszenia się w szeregi Legionów od 14.08.1915 r. 608 ochotników z miasta i gmin okręgu piotrkowskiego, a od 1.01. do 1.10.1916 r. 927 ochotników.

Od września 1914 r. funkcjonowała na ziemiach polskich, założona przez Józefa Piłsudskiego, Polska Organizacja Wojskowa. W jej pracach czynnie uczestniczyli również piotrkowianie. Od 1915 r. Wanda Grabowska należała do V okręgu POW pod pseudonimem "Toporówna", gdzie pełniła funkcje skarbnika okręgu oraz była członkiem oddziału żeńskiego. Jej praca polegała na opiece nad legionistami i peowiakami, których musiała ukrywać przed władzami austriackimi. Dla nich prowadziła biuro fałszywych dowodów osobistych. Organizowała dla nich także zajęcia z historii.

Za pracę w Polskiej Organizacji Wojskowej otrzymała Krzyż POW nr 81a w lipcu 1919 r. oraz najwyższe odznaczenie za pracę na rzecz niepodległości Polski Krzyż Niepodległości, przyznany przez Prezydenta RP 13.04.1931 r. Wniosek o nadanie odznaczenia podpisał ówczesny wojewoda łódzki Władysław Jaszczolt oraz Zofia

Moraczewska z Zarządu Naczelnego Ligi Kobiet. W 1925 r. wręczono jej odznakę legionową "Za wierną służbę".

Od września 1917 r. do lipca 1919 r. pracowała na Wyższych Kursach Pedagogicznych Żeńskich Drugiego Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Piotrkowie. W 1918 roku Grabowska współpracowała z Adamem Próchnikiem w Towarzystwie Uniwersyteatów Robotniczych. Za szerzenie oświaty w okresie zaborów oraz za pracę jako prelegentka w Ogólno - Zawodowym Związku Robotniczym "Naprzód", 18.03.1918 roku otrzymała Grabowska podziękowanie od tej instytucji.

Wojna polsko-bolszewicka zastała Grabowską zaangażowaną w odbudowę szkolnictwa polskiego na terenie miasta. Jednak z potrzeby chwili zgłosiła się ochotniczo jako sanitariuszka siostra hospitantka do ewakuowanego ze wschodu Szpitala Wojskowego ze Związela stacjonującego w Piotrkowie, gdzie pracowała przez cały sierpień 1920 roku.

1.06.1921 r. W. Grabowska otrzymała nominację z Departamentu Szkolnictwa Powszechnego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na stanowisko nauczycielki w Żeńskim Seminarium Nauczycielskim w Chełmie Lubelskim, gdzie pracowała do listopada 1923 r. W tym okresie udzielała się także społecznie biorąc udział jako nauczycielka w kursach organizowanych przez lokalny sejmik. Podjęła wówczas starania o uzyskanie stanowiska w gimnazjum państwowym im. B. Chrobrego w Piotrkowie Tryb., które zostały pozytywnie rozpatrzone.

Po powrocie do Piotrkowa jednak podjęła pracę w Prywatnym Gimnazjum i Liceum Żeńskim Zrzeszenia Nauczycieli Szkół Średnich. Był to dawny zakład naukowy Henryki Domańskiej przekształcony został w 1917 r. w ośmioklasowe Gimnazjum Żeńskie, które w 1919 r. przeszło na własność Zrzeszenia Nauczycieli Szkoły Średniej w Piotrkowie stając się gimnazjum prywatnym. 10.02.1932 r. Ogólne Zebranie Zrzeszenia jednogłośnie powierzyło kierownictwo szkoły Wandzie Grabowskiej. W 1933 roku, wskutek bardzo trudnych warunków finansowych, nastąpiło połączenie gimnazjum Zrzeszenia z gimnazjum Heleny Trzcńskiej. Grabowska pracowała w tej szkole do wybuchu wojny.

Mimo ponownej próby podjęcia studiów historycznych w 1919 r. i wpisu do grona studentów Uniwersytetu Warszawskiego, nie udało się W. Grabowskiej zrealizować tego marzenia. Jednakże w kwietniu 1925 r. otrzymała dyplom Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego stwierdzający, że posiada uprawnienia do nauczania historii jako przedmiotu głównego i języka polskiego jako przedmiotu pobocznego w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich państwowych i prywatnych. W 1932 r. ukończyła kurs wychowawczy zorganizowany przez MWRiOP.

W latach 1927-1929 W. Grabowska była członkiem Komisji Oświatowej Sejmiku Piotrkowskiego. Komisja zorganizowała Uniwersytet Niedzielny, w którego pracach do września 1939 r. Grabowska aktywnie uczestniczyła. Przez kilka semestrów wykładała naukę o Polsce Współczesnej na kursach Uniwersytetu Powszechnego zorganizowanego przez Rodzinę Kolejową.

Nie zaniedbywała także Grabowska działalności społecznej. Była aktywną uczestniczką prac Związku Zawodowego Nauczycieli Polskiego Szkolnictwa Średniego

w Piotrkowie i z ramienia koła miejscowego została delegatem na Zjazd Oświatowy do Warszawy w dniach 29-30.12.1926 r. Od września 1928 r. była członkiem Rady Szkolnej Miejskiej m. Piotrkowa jako przedstawicielka szkolnictwa średniego. W styczniu 1933 r. została do tejże Rady wybrana ponownie. Wojewoda łódzki A. Hauke-Nowak powołał także W. Grabowską na członka Miejskiego Komitetu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Piotrkowie. Była również prezeską piotrkowskiego oddziału Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet, a 4.01.1939 r. została wybrana do Zarządu Zrzeszenia Wojewódzkiego tej organizacji w Łodzi. Działała aktywnie w Zrzeszeniu Piotrkowiaków w Warszawie. Zgłaszała również deklaracje o chęci czynnego uczestniczenia w pracach Związku Peowiaków, do którego należała poprzez wygłaszanie odczytów i pogadarek. Grabowska była członkiem zarządu "Ogniska Rodzinnego" bursy dla niezamożnych dziewcząt uczących się w szkołach średnich w Piotrkowie.

Po 1.09.1939 r., praktycznie od pierwszych dni okupacji, była jedną z głównych organizatorek tajnego nauczania na terenie Piotrkowa. Dlaczego podjęła tę ciężką i niebezpieczną pracę? Sama odpowiadała na to pytanie dwanaście lat później: *Konieczność utrzymania siebie i rodziny, po prostu widmo głodu? Niewątpliwie tak, ale i głębokie przekonanie, że naszym obowiązkiem jest przygotować młodzież do jej przyszłych zadań; wierzyliśmy bowiem niezłomnie, że przyjdzie chwila wyzwolenia, z nią ogrom pracy dźwigania Polski z ruin.* Grabowska zaś, jak i inni nauczyciele mieli poczucie spełnionego obowiązku. O tym, jak było jej ciężko podczas całodziennego biegania, z narażeniem życia, nie mówiła, nie zdradzała przed nikim, że po prostu się boi. Po latach wspominała jej uczennica, potem nauczycielka w tej samej szkole, Maria Grabska: *musiał to być strach niemały, gdyż w domu był głuchoniemy bratanek i inwalida brat, którym musiała dać jeść i odziać ich. Wiem także, że nierzadko towarzyszył jej w tej pracy głód /.../ była również noc grozy, kiedy z woźnym gimnazjum wynosiła z zapieczętowanego przez gestapo mieszkania archiwum szkolne, które dzięki jej bohaterstwu przetrwało do dziś.*

Kierownicy tajnych zespołów nauczania gimnazjalnych i licealnych w Piotrkowie Trybunalskim w czasie okupacji, zaświadczyli, że Wanda Grabowska uczyła w sześciu zespołach, kierowanych przez nauczycieli szkół piotrkowskich: Irenę Kmiecikową, Marię Krajewską, Mieczysława Meyera, Leona Wleciała, Antoniego Wojtczaka i Halinę Wróblewską. Od 1.12.1939 r. do 1.02.1945 r. uczyła historii, geografii, języka polskiego w wymiarze 26-42 godzin tygodniowo oraz sama była kierowniczką tajnych zespołów nauczania.

Po zakończeniu działań wojennych W. Grabowska weszła w skład Komisji Weryfikacyjnej w Piotrkowie powołanej przez kuratorium w Łodzi w celu zalegalizowania świadectw i dyplomów tajnego nauczania. Komisja zweryfikowała i wydała 286 świadectw dojrzałości, 360 świadectw ukończenia gimnazjum i 691 świadectw promocyjnych.

Od razu po zakończeniu działań wojennych W. Grabowska rozpoczęła prace nad wznowieniem funkcjonowania II Państwowego Liceum Żeńskiego w Piotrkowie, będącego kontynuacją szkoły przedwojennej, w której pracowała. 1.02.1945 r. szkoła została otwarta w starym budynku przy ulicy Słowackiego pod dyrekcją niezmordowanej Grabowskiej.

Po trzech latach, zdegradowana ze stanowiska dyrektorki, nie mając żadnego zabezpieczenia materialnego (oficjalnie została przeniesiona na emeryturę dopiero w styczniu 1949 roku, ale bez prawa do jej pobierania, ponieważ otrzymywała rentę starczą z ZUS) rozpoczęła pracę w Państwowym Liceum Spółdzielczym, przekształconym na Technikum Finansowe po połączeniu ze Szkołą Handlową. Środowisko pedagogiczne i uczniowskie, z nielicznymi tylko wyjątkami, nadal wysoko oceniało jej doświadczenie i zaangażowanie w działalność oświatową, wysokie kwalifikacje i znajomość pracy. Ona sama nie ustawała w dążeniach do przywrócenia jej do poprzedniej pracy w różny sposób, nawet poprzez zdanie kolokwium z programu samokształcenia ideologicznego w grudniu 1950 r. oraz kwietniu 1951 r. W listopadzie 1950 r. uzyskała dyplom nauczyciela uprawniającego do nauczania historii i języka polskiego w szkołach zawodowych wszystkich stopni. Ostatecznie jednak została zwolniona z pracy nauczycielskiej 31.08.1952 r.

Schorowana, utrzymująca siebie, matkę i głuchoniemego brata Józefa z rodziną z renty starczej, dorywczo zarabiała w Spółdzielni Pracy Nauczycieli Emerytów jako koczownicowa. Nie zrezygnowała całkowicie z pracy pedagogicznej udzielając prywatnie, bez zapłaty, korepetycji dzieciom swoich znajomych. Nie pozwalała nikomu na linowanie się nad nią. Wspomniana Maria Grabska wspomina, że jeden raz Wanda Grabowska opowiadała, że była głodna prowadząc tajne komplety i *to była bodaj jedyna chwila słabości, kiedy pamiętam, w której Dyrektorka zdradziła się ze zwykłych, ludzkich pragnień i niemożliwości ich zaspokojenia. Jej sposób bycia był i jest tego rodzaju, że nikogo nie upoważnia w najmniejszym nawet stopniu do zaoferowania jakiegokolwiek pomocy materialnej... Z całą swą żywotnością walczy o pozostanie w szeregu ludzi żyjących pełnią życia i nie pozwala sobie na zejście na tory starca szukającego wsparcia.*

Oprócz wymienionych w tekście stowarzyszeń i organizacji w różny sposób była zaangażowana w prace Związku Nauczycielstwa Polskiego, Związku Harcerstwa Polskiego (była członkiem patronatu), Towarzystwa Dobroczynności, Kół Młodzieży, Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, Towarzystwa Szkoły Ludowej, Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych, Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Ligi Ochrony Przyrody, Polskiego Czerwonego Krzyża, Związku Młodzieży Polskiej, Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej.

15.03.1947 r. W. Grabowska - dyrektorka II Państwowego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego w Piotrkowie Trybunalskim, pisze do Kuratorium Okręgu Szkolnego do Łodzi: *uprzejmie informuję, że do obecnej rzeczywistości ustosunkowałam się pozytywnie i realizuję program nauczania i wychowania młodzieży licząc się z warunkami miejscowymi.* Była to odpowiedź na pismo poufne z kuratorium dotyczące akcji demokratyzacji młodzieży szkolnej, grona nauczycielskiego i kół rodzicielskich, do reform społecznych w Polsce, rozładowanie urazu do Rosji i utraty ziem wschodnich, zorganizowania Koła Przyjaźni Polsko - Radzieckiej. Rok później, 10.03.1948 roku, wskutek różnych pomówień, dyr. Grabowska otrzymała wypowiedzenie z pracy w trybie natychmiastowym usunięto ją ze szkoły z zakazem pracy w szkolnictwie ogólnokształcącym oraz z opinią "wywrotowca". Po trzydziestu dziewięciu latach pracy pedagogicznej została bez poborów, emerytury, z poczuciem głębokiej krzywdy.

Dopiero po kolejnych dziesięciu latach, 24.04.1957 r., Komisja Rehabilitacyjna przy Wydziale Oświaty Powiatowej i Wojewódzkiej Rady Narodowej w Łodzi uznała zwolnienie z pracy za bezpodstawne, które było dla Grabowskiej materialną i przede wszystkim moralną krzywdą. Decyzja komisji była odpowiedzią na napisany przez Grabowską wniosek - skargę na represje, które ją spotkały. Niemożliwe było jednak pełne zadośćuczynienie moralne - przywrócenie do pracy ze względu na stan zdrowia. 18.10.1957 r. Wanda Grabowska zmarła, została pochowana na cmentarzu w Piotrkowie Trybunalskim.

Życie i działalność piotrkowskiej nauczycielki i działaczki społecznej znakomicie dokumentują archiwalia, które do archiwum 22.12.1957 r., przekazał jej drugi brat Bronisław Grabowski.

W. Grabowska pozostawiła relację z okresu działalności nauczycielskiej podczas okupacji niemieckiej pt. *Tajne nauczanie. Wspomnienia z czasów okupacji hitlerowskiej* opublikowane przez R. Kotewicza: *Materiały do tajnego nauczania w szkolnictwie średnim Piotrkowa Trybunalskiego*, "Przegląd Historyczno - Oświatowy" 1988, nr 2, s. 231-235. Kilka relacji z różnych okresów życia zachowało się w jej spuściźnie archiwalnej.

O Wandzie Grabowskiej pisali m.in.: W. K. Roman, *Działalność społeczna i pedagogiczna Wandy Grabowskiej (1883-1957)*, w: *Niebem i sercem okryta. Studia Historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej*, pod red. M. Malinowskiego, Toruń 2002, s. 531-539; A. Kowalska, *Archiwum Wandy Grabowskiej*, praca mgr. Akademia Świętokrzyska Filia w Piotrkowie Tryb. 2002; *Wanda Grabowska*, "Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1990, nr 3/4, s. 319-325; R. Kotewicz, *Materiały do tajnego nauczania w szkolnictwie średnim Piotrkowa Trybunalskiego*, "Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1988, nr 2, s. 228-237; T. Jałmużna, *Tajne nauczanie na Ziemi Łódzkiej 1939-1945*, Warszawa 1977; Nekrolog W. Grabowskiej, "Dziennik Łódzki", 30.10.1957 r.

Archiwalia dot. Wandy Grabowskiej: Archiwum Państwowe w Piotrkowie Tryb. (APPT), Zespół akt nr 98, Archiwum Wandy Grabowskiej; Centralne Archiwum Wojskowe, sygn. Wanda Grabowska, KN 13.04.1931 r.

*

* * *

Pokolenie Wandy Grabowskiej wzrastało w latach dominacji romantycznych ideałów walki o niepodległość Polski, wśród marzeń o wolnej ojczyźnie: *stąd marzenia o walce o niepodległość, tajne organizacje, dążenia do zdobycia wysokiej moralności, aby być godnym, gdy przyjdzie chwila walki, a na co dzień praca oświatowa*. Temu życiowemu credo podporządkowane było całe życie Grabowskiej.

W 1907 r. Wanda Grabowska znalazła się w Piotrkowie, mieście będącym siedzibą gubernatora, w środowisku żywo reagującym na wydarzenia polityczne, tuż po akcji strajkowej młodzieży szkolnej w okresie rewolucji 1905-1907, będącej wyrazem solidarności z protestującymi w Warszawie nauczycielami i uczniami. Wskutek strajku uczniów, w Piotrkowie zezwolono na otwarcie pięciu prywatnych szkół z polskim językiem wykładowym, w tym Zakładu Naukowego Żeńskiego Henryki Domańskiej i siedmioklasowego Zakładu Naukowego Żeńskiego Heleny Trzcńskiej. W zakładzie

H. Domańskiej, który działał od 1898 r. jako czteroklasowa szkoła z językiem wykładowym rosyjskim, od początku potajemnie nauczano języka polskiego i historii Polski, w czym czynny udział miała Grabowska. Była jedną z nielicznych wówczas osób czynnie zaangażowanych w działalność oświatowo - patriotyczną, współuczestniczącą w organizowaniu podwalin pod polskie szkolnictwo w Piotrkowie Trybunalskim.

Naturalną konsekwencją jej wszechstronnej aktywności i zaangażowania we wszystkie niemalże przedsięwzięcia niepodległościowe i patriotyczne przed i po wybuchu I wojny światowej, była praca w szkolnictwie Polski odrodzonej. Grabowska przez ponad 20 lat starała się dając własny przykład wysokiej ideowości upowszechniać umiłowanie ojczyzny wśród młodzieży, propagować odpowiedzialność, miłość, obok przekazywania wiedzy.

Osobowość, charakter i postawa Grabowskiej kazały jej aktywnie włączyć się w działalność przeciwko okupantowi niemieckiemu w sposób, który jak jej własne życie i doświadczenie podpowiadało okazał się już raz skuteczny: nauczanie i wychowywanie polskich dzieci i młodzieży. Z właściwą sobie energią przystąpiła do odbudowy polskiego szkolnictwa po zakończeniu II wojny światowej. Ludziła się, że jej wieloletnie doświadczenie pedagogiczne będzie potrzebne również w nowej Polsce, czego dowodem jest podjęcie próby przystosowania się do nowej rzeczywistości. Mimo wszystko, obłuda, zakłamanie reprezentowane przez przedstawicieli władzy komunistycznej, ich postrzeganie metod wychowania, spowodowały zwolnienie Grabowskiej z pracy.

Grabowska nigdy nie założyła własnej rodziny poświęcając całe życie innym. W wielkim trudzie pedagogicznym wychowała pokolenia młodzieży, każdemu oddając część swej wiedzy i serca. Była osobą wielkiej kultury i prawości charakteru.

Wanda Krystyna Roman